

De Delftse stadsbrand van 1536 en de verbreiding van booggevels

R. Meischke en H.J. Zantkuijl

Stadsbranden en bouwvak

In de 16de eeuw waren er verscheiden grote stadsbranden. De brand van Delft op 3 mei 1536 was de omvangrijkste. Daarbij werd meer dan de helft van de stad verwoest. De beide grote kerken, twaalf kloosters en gestichten, het raadhuis en de vleeshal brandden af. Van deze grote gebouwen stond nog zoveel muurwerk dat herstel mogelijk was. Bij de huizen overleefden slechts de bouwmuren ten dele. Bij de herbouw werd toegestaan om daar waar twee bouwmuren naast elkaar stonden, in onderling overleg, één daarvan als gemene muur te herstellen. Ook werden noodvoorzieningen geduld. Als een huis nog was te herstellen, mocht men een 'barch dackgen' maken. Zo niet dan mochten hutjes of schuurtjes met deze hooibergdakjes van riet of stro, maar zonder zolder, binnen de resten van de muren worden opgericht. Binnen drie jaar moesten die vervangen zijn, een termijn die later tot vijf jaar werd verlengd.¹

Ook het plaatselijk bouwvak werd door de brand getroffen. Werken die in uitvoering waren verbrandden en gereedschap, materiaal en opslagruimte ging verloren. Bovendien moesten bouwlieden helpen met puinruimen en noodherstel.² Bouwplannen in de niet getroffen stadsdelen kon men na de brand wel vergeten, omdat urgenter zaken voorgingen. Na een grote stadsbrand moet er een rustperiode zijn geweest in de architectuur. Al vroeg herleefde de duurdere bouwerij. De daarbij toegestane hulp van aannemers van buiten doorbrak de routine en bracht nieuwe gevelmodellen binnen.

De herbouw na een grote stadsbrand verliep in enkele fasen, die elkaar min of meer opvolgden. Een onderzoek naar de gevolgen van de brand van Zaltbommel in 1524 heeft daarover enig inzicht verschaft. Dateringingen door middel van jaarringen bleken door te lopen tot na 1540.³ Bij de herbouw waren verschillende gevelmodellen gevolgd, zoals aanvankelijk de ouderwetse bakstenen gevels met enkele nissen. Later kwamen modernere gevels met invloeden van ver. Het opvallendst daarvan was het huis Markt 3 (1533d) met een gevelmodel uit Brugge dat hier door Dordtse metselaars kan zijn uitgevoerd.⁴

Van de Delftse herbouw is meer bekend, een groot aantal huizen bestaat nog, zelfs met gevels uit die tijd.⁵ Andere zijn op afbeeldingen te herkennen. Jaarringonderzoek kan dit beeld

nog afronden. Een bron zijn tevens de jaartallen op huisgevels die in de eerste helft van de 16de eeuw in de mode kwamen.⁶ Het oudste jaartal op een Delftse gevel is 1537, in de geveltop van het hoekhuis Oude Langedijk-Jacob Gerritstraat.⁷ Dat jaar komt ook voor op het kandelabermotief aan de binnenkant van een kruiskozijn dat afkomstig is van het huis 'Het Wapen van Cuelen' op de Koornmarkt.⁸ Van Wijnhaven 20 bleef de puibalk met het jaartal 1540 bewaard. Op deze drie vroege jaartallen volgt Koornmarkt 64 met 1544 boven de voordeur (afb. 6). Hierna ontbreken zij voor lange tijd.

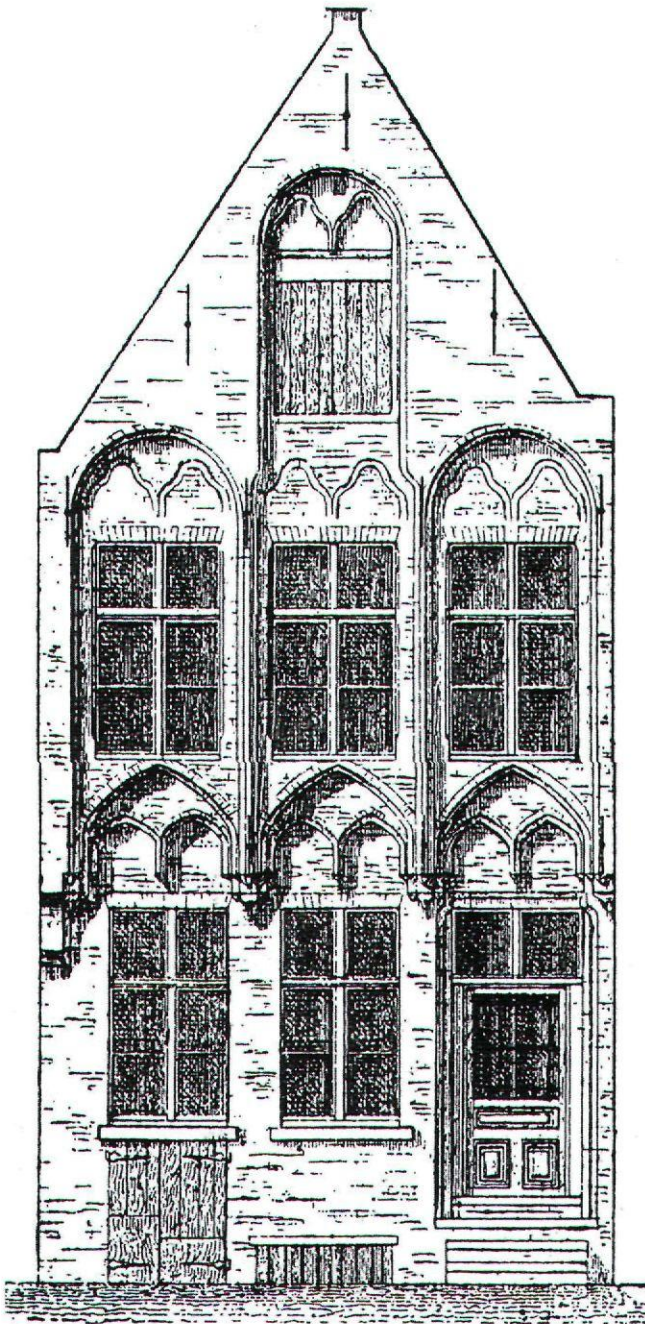
Het beeld van de Delftse herbouw na 1536 is hier aangevuld met vier gevels uit een schetsboek van ±1785 van Johannes Hubertus Prins (1758-1805).⁹ Bijschriften over de plaats van de objecten ontbreken. Hij tekende slordig en met de veelvoorkomende overdrijving van de hoogte, maar had wel oog voor bijzondere gevels (afb. 4a, 10, 11, 12).

De ontwikkeling van gevelbogen in de 16de eeuw

De 16de eeuw is de levendigste periode voor stadse huisgevels. Dan komen vrijwel alle mogelijkheden en stijlen aan bod. De introductie van klassieke vormen komt daarbij niet op de eerste plaats. Belangrijker waren de gevels met bogen en overkragingen, zij staan hier centraal.

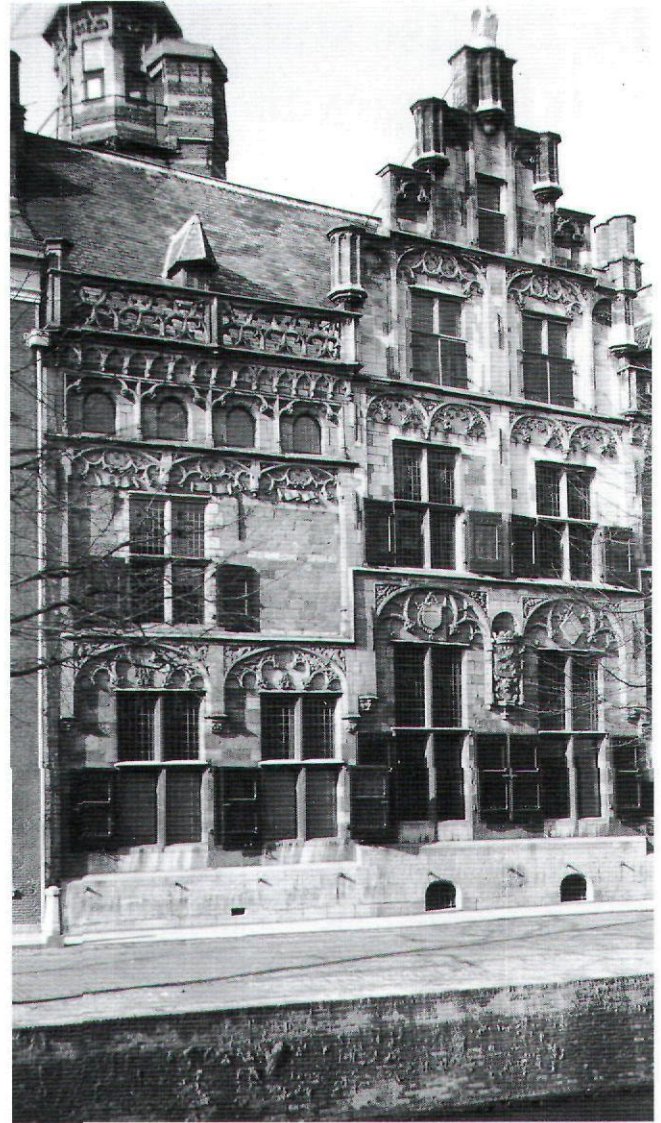
De burgerhuizen vormden een aparte soort tussen de grote stenen huizen en de houten gevels. De vroege verstening van de gevels was hier mogelijk door het kleine formaat baksteen en ontleende zijn sterkte aan de houten kozijnen. Die waren aan de balken gekoppeld en dienden als een soort houtskelet van de gevels. Ook muurankers verbonden de gevels daarmee. Deze huizen hadden dunnere gevels en lagere verdiepingen dan hun grote stenen soortgenoten. Daarbij pasten geen verticaal doorlopende muurdammen zoals in België voorkwamen (afb. 1).¹⁰ Daar was meestal één forse voorsprong boven de begane grond, hier was een bescheiden uitkraging bij elke verdieping normaal.

Om doorslag van regen te voorkomen, werden de dunne gevels van Holland en Zeeland enigszins vooroverhellend -op vlucht- gebouwd. Op de horizontale stroken tussen de vensters van de verdiepingen was plaats voor enige decoratie. Aan de binnenkant bevond zich daar een dicht muurgedeelte

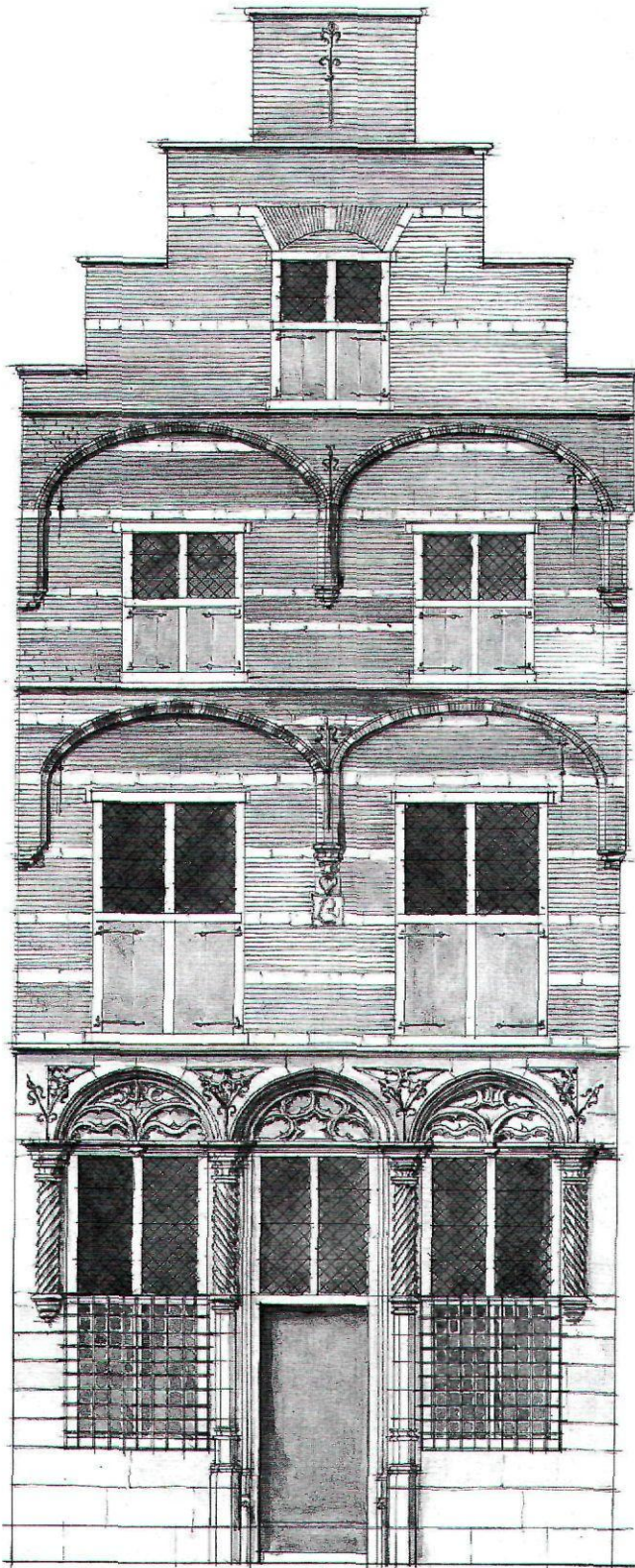
Afb. 1. Brugge, Halstraat, ±1550. (Noot 9). Verticale gevelgeleding, uitgekraagd boven de begane grond. Daarboven doorlopende muurdammen en vensternissen

en aan de buitenzijde konden siernissen worden aangebracht. Die correspondeerden met de ramen of werden aan elkaar gekoppeld tot doorlopende banden. Vaak waren dit bogen waarbij het gevelvlak iets uitsprong. Zij worden hier gevelbogen genoemd.¹¹

Afb. 2. Oude Delft 167, ±1540, middenpartij en linker zijkamer van het huis van Jan de Huyter. In 1645 Gemeenlandshuis van Delfland. Veel variatie in gevelbogen (foto RACM Zeist)

Een vroege manier van koppelen van vensterbogen ontstond door kleine tussenboogjes op de muurdammen. Een eerste voorbeeld daarvan is het huis Zoudenbalch te Utrecht (1467). Bij deze natuurstenen gevel stonden de boogjes nog los naast elkaar en ontbrak een voorsprong. Een voorbeeld van een reeks gekoppelde gevelbogen komt voor bij het raadhuis van Woerden (1501).¹² Reeksen gevelbogen met koppelboogjes boven de muurdammen kwamen ook voor bij de Handboogdoelen te Amsterdam (±1525), het raadhuis van Schiedam (±1535) en de Kloveniersdoelen in Dordrecht (1541).¹³ Een andere wijze van koppelen werkte met bogen die breder waren dan de vensters en samenkwamen op de muurdammen

Afb. 3. Wijnhaven 16, ±1540. Pui geleverd door Le Prince uit Henegouwen. Gevelbogen als bij afb.2. (Tek. Mw R. Roijaards-ten Holt).

(afb. 3, 6, 7). De zo gevormde boogreeksen waren meestal regelmatig ingedeeld, maar soms verschilden de bogen in breedte en stonden niet alle vensters precies daar onder.

Veel vensters maakten een gevel duur. Twee vensters en drie muurdammen per verdieping waren goedkoper dan gevels van gelijke breedte met drie vensters en vier, smallere muurdammen. Bij brede muurdammen had men de keus tussen brede bogen die op het midden van de muurdam gekoppeld werden (afb. 3) of driedelige bogen met een middengedeelte van gelijke breedte als het vensterkozijn en aanlopende steunbogen op de muurdammen (afb. 5, 6).

Bij de dunne Nederlandse gevels werden gevelbogen op alle verdiepingen toegepast. Soms zelfs tot in de top. De horizontale reeksen gevelbogen die 16de-eeuwse gevels zo boeiend maakten passen niet in een bepaalde bouwstijl. Het zijn lokale ontwikkelingen met veel variaties.

Het begin van de Delftse herbouw zonder booggevels

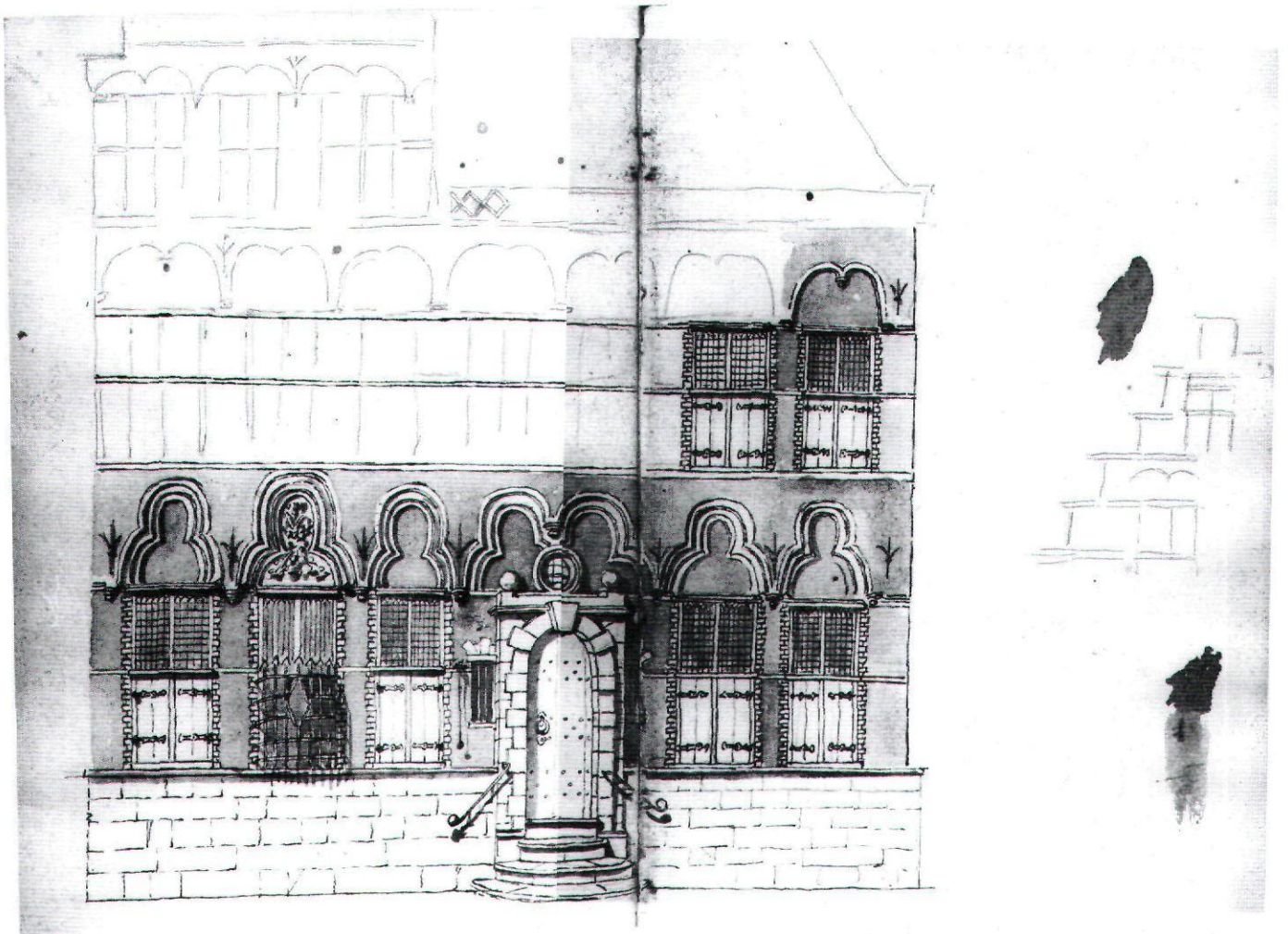
Na de brand zal men te Delft niet direct van de luxe booggevels hebben gedroomd en het is de vraag of die er daarvoor al waren.

Slechts één huis, Oosteinde 173, uit het onverbrande gebied kan van voor 1536 zijn.¹⁴ Van de bakstenen voorgevel rest daar nog slechts de hoge eerste verdieping, met twee grote vensters waarboven zich bogen aftekenen. Aan de zijkanten van de gevel zijn torenvormige verdikkingen die, hoger opgetrokken, de verdwenen geveltop flankeerden. Dergelijke middeleeuwse hoekelementen werden in de 16de eeuw nog veel toegepast.¹⁵

Het geveltje van het bekende 'Straatje van Vermeer', kan zowel van vóór als na de brand zijn. Verder zijn er nog enkele gevels van een dergelijke opzet en een minimaal gebruik van natuursteenblokjes, van kort na de brand bewaard, zoals een huis aan het Vrouwenregt, achter het koor van de Nieuwe Kerk.¹⁶ Bij het huis op de oosthoek van Oude Langedijk en de Jacob Gerritsstraat kon er geen enkel blokje natuursteen af. In de top van de brede, sobere puntgevel is een klein steentje met 1537.¹⁷

Het vroegere huis Markt 21 lag op een bijzonder punt zodat de uit het water oprijzende zij- en achtergevel, op de hoek van de Wijnhaven en de Oude Langedijk, in het oog liepen en door een foto bekend bleven. Beide gevels waren uitgevoerd in baksteen. De lange zijgevel aan de Oude Langedijk bezat een overkraging van twee voet boven het water. De smalle gevel aan de Wijnhaven had een middenraam met aan weerszijden een blindnis, alle drie met een spitsboog.¹⁸ Het was een weinig briljant bouwwerk.

Van Wijnhaven 20, bleef het gevelgedeelte van de eerste verdieping tot 1939 bewaard. Dat rustte op een puibalk met gotisch ornament en het jaartal 1540. Het gevelwerk was hier, vier jaar na de brand, alweer rijker uitgevoerd, met spekbanden en hoekblokken. Aan de voet van de verdwenen topgevel waren nog aanzetten van pinakels. Dit was het eerste, bekende huis na de brand met gevelbogen. Dat waren sterk geprofileerde, lage spitsbogen, die rustten op kolonnetten in renaissance

Afb. 4a. Oude Delft 201, begane grond volledig geschetst, van verdieping slechts twee vensters uitgewerkt, top dun aangegeven in de marge (tek. J.H. Prins, ±1785, RPK)

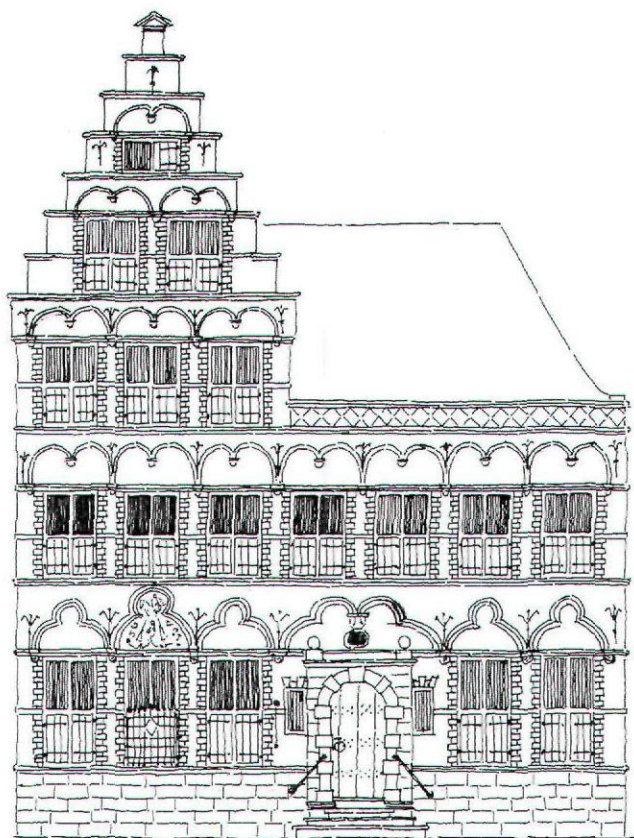
sancestijl, zoals te Dordt veel voorkwamen. Een soortgelijke, iets eenvoudiger gevel te Gouda verrees daar, enige jaren na een stadsbrand van 1527.¹⁹ Deze gevels toonden enig verband met de Dordts-Brugse vormen en hadden weinig gemeen met de komende generatie Delftse booggevels. Het geschonden Delft van circa 1540 was nog niet in de ban van gevelbogen. Daarvoor was een andere invloed nodig.

Twee monumentale gevels met elders gereedgemaakt steenwerk

In de steenhandel konden partijen gevelwerk worden besteld die de herbouw op een hoger plan brachten. Het ongeëvenaarde hoogtepunt daarvan is Oude Delft 167, het latere Gemeenschapshuis van Delfland (afb. 2). Daarop volgt Wijnhaven 16 met de rijkste onderpui van Nederland (afb. 3).

De gevel van Oude Delft 167 is vermoedelijk van na de brand en die van Wijnhaven 16 is dat zeker.²⁰ De pui van Wijnhaven 16 is blijkens de merktekens afkomstig uit de groeve van Le

Prince in Henegouwen. Ook op het basement van de gevel van Oude Delft 167 komen deze merken voor. Zij geven informatie over de plaats van herkomst van de steen, niet over de ontwerper of het tijdstip van levering. De gevel van Oude Delft 167 is, behalve het basement, uitgevoerd in Bentheimer zandsteen, een materiaal dat ook in de kerkbouw reeds vóór 1500 werd toegepast. Het is niet bekend waar het werd gehakt.²¹ De architectuur sluit aan bij het late werk van Rombout II Keldermans (†1531), zoals het raadhuis van Gent (1518-1538), het Paleis van de Grote Raad te Mechelen (1516) en het project van de verhoging van de toren van Zierikzee (1529). Dit laatste werk is, voor zover het werd uitgevoerd ook van Bentheimersteen. Te Delft bezat de Oude Kerk eveneens een groot Keldermansgedeelte van dit materiaal (1510-1522). Ook dat moest na de brand hersteld worden. Een van de uitvoerders van bovengenoemde werken of de jongere neef Marcellis Keldermans (†1557), wiens hoofdwerk de Vreeborg te Utrecht was, kan daarbij geadviseerd hebben. Tevens kan die bij de nieuwe gevel van Oude Delft 167

Afb. 4b. Tekening aan de hand van gecorrigeerde hoogtematen. Beneden driepasbogen, boven dubbele boogjes. Portaal jonger.

betrokken zijn geweest.²² Deze gevel was een bron van veel modellen gevelbogen (afb. 2).

Dit huis was eigendom van de schout Jan de Huyter (1471-1541).²³ De gevel lijkt na de brand van 1536 in drie gedeelten te zijn opgetrokken, met gebruik van de resten van de oude bouwmuren. De kern, het smalle middengedeelte, heeft op elke verdieping twee vensters in de breedte. De slechts weinig uitspringende sierbogen daarboven zijn gevat in een rechthoekig kader. Op de begane grond zijn de bogen gekoppeld door een tussenboogje. Binnen deze sierbogen domineert een driepas. Deze boogvorm die vanaf het begin van de gotiek een grote rol heeft gespeeld beleefde na 1500 een tweede jeugd.

Bij het linkergeveldeel zijn beneden twee grote bogen waar de vensters scheef onder staan. Op de verdieping zijn drie gevelbogen met daaronder een gegolfd lint als decoratie. Dit motief is vroeg, zelfs voor een bouwdatum van kort na 1536. Het enige venster staat hier onder de beide linkerbogen.

Op de zolderverdieping zijn vier bogen met vensters en daarboven een boogfries met balustrade. Opvallend is de decoratie van de balustrade. Die is samengesteld uit een kroeswerk van cirkelsegmenten en visblaasmotieven. Ook binnen de bogen is dit ornament toegepast. Dit ornament kwam vaker

voor in de omgeving van Rombout Keldermans.²⁴ Verwant zijn ook de Schotse huizen te Veere uit 1539 met soortgelijk ornament. De boogvullingen daarvan lijken sterk op die van Oude Delft 167 en ook de compositie van de topgevels toont verwantschap.²⁵

Bij Wijnhaven 16 werd aan de rechterzijde, na de brand een bouwmuur als zijgevel hersteld. Bij de herbouw van de voor-gevel ging men er van uit dat het een hoekhuis zou worden.²⁶ Boven de pui is de gevel eenvoudig, baksteenwerk met natuurstenen banden. Toch heeft hij eenzelfde indeling als het middendeel van Oude Delft 167. Er zijn twee grote korfbogen naast elkaar en de natuursteenbanden doorsnijden de bogen.²⁷ Mogelijk zijn die gevolgd naar Oude Delft 167. Ook andere gevels kregen deze boogvorm (afb. 6).

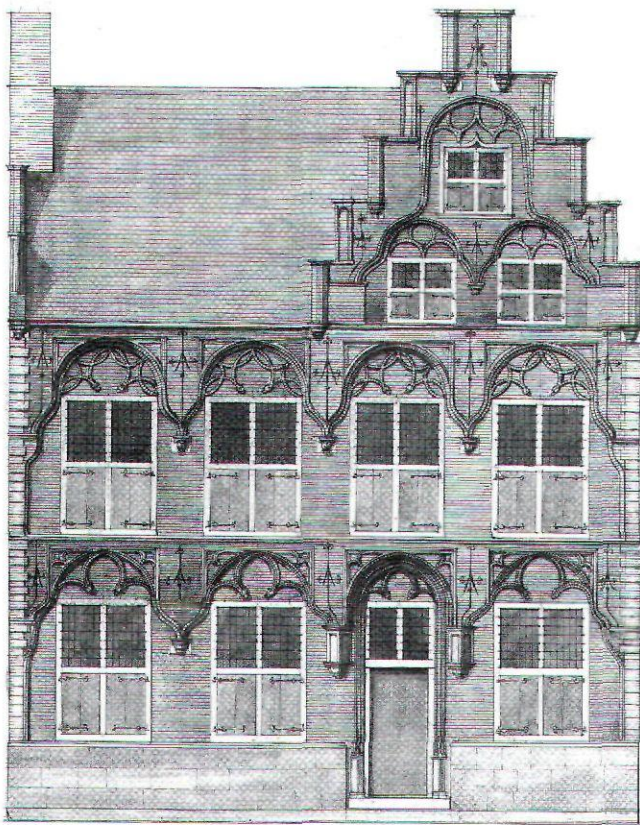
De natuurstenen pui van Le Prince, die door Marcelis Keldermans, of iemand uit zijn omgeving, kan zijn ontworpen, bezit drie gevelbogen die op kolonetten rusten. De boogvullingen bestaan uit een enkel stuk natuursteen waarop een schijntracering is aangebracht, in de trant van het bovengenoemde kroeswerk.

Twee gevels met bijzonder baksteenwerk

Ook bij belangrijke bakstenen gevels werden vaklieden van buiten Delft te hulp geroepen om bijzondere prestaties te leveren. Twee van hun werkstukken bleven bekend uit tekeningen. Oude Delft 201 (afb. 4a) werd omstreeks 1785 getekend door J.H. Prins. Van deze zeven vensters brede gevel schetste hij de begane grond in zijn geheel en van de eerste verdieping twee vensters. De rest van de gevel werd met enkele lijnen vaag aangeduid.

In afb.4b is de schets van Prins volgens zijn nonchalante manier van tekenen voltooid geschetst. Kort nadat Prins de gevel tekende kan die zijn vernieuwd met behoud van de excentrische plaats van de deur. Dat wekte het vermoeden dat dit huis Oude Delft 201 kon zijn. Een tekening van J.E. de la Fargue, waarop dat huis in de verte in zijn oude gedaante te zien is bevestigde dit.²⁸ De luiken van de kruiskozijnen op de begane grond zijn daar nog te herkennen. De hoge topgevel aan de linkerzijde bleek een volledige tweede verdieping te bezitten. De juiste hoogtematen konden nu worden vastgesteld aan de hand van het nog bestaande buurhuis Oude Delft 203 (afb. 4b).

Dit bijzondere huis kan na 1536 zijn ontstaan door samenvoeging van twee huisplaatsen van vóór de brand. Links was een hoog huisgedeelte en rechts een lagere dwarsvleugel. Het middelste venster van het vertrek aan de linkerzijde bezat een smeedijzeren vensterkorf in plaats van luiken. Daarboven was een boog met een vulling van beeldhouwwerk. Dat huisteken is nog niet ontraadseld. De gevel bezat een natuurstenen basement zonder kelderingen. De vensters van de verdiepingen hadden bakstenen zijkanten.²⁹ Inplaats van brede Delftse muurdammen waren hier dicht bij elkaar staande vensters, zoals in Dordrecht en Brugge voorkwamen. Ter hoogte van de bovendorpels van de vensters kreeg het gevelwerk een kleine voorsprong.

Afb. 5. Delft, Hippolytusbuurt 25-29. *Het Schaeck*, ±1540. 'Dordts-Brugse' gevelbogen met golflijnen. Variaties in baksteen op Oude Delft 167 (afb.2) (tek. Mw R. Royaards-ten Holt naar een opmeting uit ±1860)

Op de begane grond was boven de vensters een driepasboog, zoals ook in Dordrecht veel voorkwam.³⁰ Op de verdieping was er boven de vensters een onversierd bakstenen veld dat gedekt was door twee halfronde boogjes. Dat werd in Dordt en Brugge veel gebruikt en komt ook voor bij het raadhuis van Culemborg dat Rombout Keldermans in 1534 ontwierp. Het lagere rechterdeel van Oude Delft 201 was vier vensterassen breed, waarvan er twee als ingang dienden. De tweelingboog boven het jongere deurportaal zou erop kunnen wijzen dat hier oorspronkelijk een poort was.

Het huis *Het Schaeck*, Hippolytusbuurt 25-29 (afb. 5) toonde, door de golflijnbogen een sterke Brugse invloed.³¹ Dit huis werd later in twee panden gesplitst, waarvan de gevels na 1860 werden vernieuwd. Op oude foto's is de merkwaardige achtergevel van het diepe rechterdeel nog te zien.³²

De gevel van dit huis werd "door een van de kundigste Meester Metselaars deser Landen met een onuytspreecklycke moeyte en arbeyt t enamael van gebacke steen soo cierlijck en kunstigh (...) opgebouwt als men op sulck een fatsoen selfs in gehouwen steen niet curieuser ofte sinnelijcker soude kennen uytwercken".³³ De belangrijkste stad in Holland was toen Dordrecht en daar moet deze metselaarsbaas bekend zijn geweest, zo hij er al niet vandaan kwam. Uit zijn werk blijkt

niets van belangstelling voor renaissancevormen, het geeft een virtuoos gebruik van gevelbogen te zien.

Boven de beneden vensters waren driepasbogen, evenals bij Oude Delft 167 gevat in een rechthoekig kader. Op de verdieping werden deze doorkruist met tegengestelde boogjes, zoals ook voorkwam in Dordrecht en Brugge.³⁴ De hoeken tussen de bogen en het rechthoekige kader zijn beneden opgevuld met kroeswerk. Ook boven het venster in de top kwam dat voor. Op de muurdammen sloten de schalken met een tegengesteld booggedeelte op de hoofdboog aan. In de top van voor- en achtergevel kwam dezelfde boogvorm voor.

Een van de vroegste voorbeelden van deze golflijnbogen is Markt 3 te Zaltbommel dat 1533d is gedateerd. Ze behoren tot de Brugse invloed die in het tweede kwart van de 16de eeuw, via Dordrecht, in Zuidwest-Nederland doordrong. Van enig begrip voor de renaissance blijkt ook bij het Delftse werk van de knapste metselaarsbaas van Holland nog niets.

Burgerhuizen met uitkragende gevelbogen

De vier hiervoor besproken, vermoedelijk vroeg herbouwde huizen, bezaten uitzonderlijk verzorgd gevelwerk met boogvormen die te Delft in vereenvoudigde vorm werden overgenomen.

Noordeinde 9 is 6,5 meter breed en heeft twee vensters op de verdieping.³⁵ De afgehakte linkerzijde bewijst dat deze gevel aan die kant is versmald. Binnen de ronde gedeelten van de gevelbogen, boven de vensters, is hier geen sierlijk bakstenen lijnenspel doch een met natuurstenen punten gevormde driepas zoals ook in Dordrecht voorkwam.³⁶ Met golflijnen zijn deze vensterbogen aangesloten op de beeldhouwde schalken op de muurdammen.

Koornmarkt 64 (afb. 6), een brouwershuis met het jaartal 1544, is het eerste, gedateerde voorbeeld van het nieuwe, geconsolideerde Delftse gevelmodel. De circa tien meter brede gevel is op de top na compleet en heeft een grote variatie in gevelbogen. Op de begane grond rusten segmentbogen van verschillende breedte op korte kolonetten. Binnen deze bogen is ook hier met natuurstenen punten een primitieve driepas gevormd. Op de verdieping hebben de bogen een ondersteunende binnenboog, zonder boogvulling. De smallere zoldervensters hebben kleinere bogen op kolonetten die er met naar buiten gebogen zijcanten op aansluiten.

Koornmarkt 81 (afb. 7), de gevel van het woonhuis van de brouwerij 'De Hantboogh' zal kort voor 1550 zijn herbouwd.³⁷ Om de smalle gevel zoveel mogelijk aanzien te geven werden veel natuurstenen onderdelen toegepast. Van de pui bleef alleen de bovenste strook met natuurstenen bogen bestaan. De driepasboog boven de ingang draagt als huisteken een handboog. Links daarvan bevindt zich een smalle boog van een venster van het voorhuis. Aan de rechterzijde wijst een bredere boog op een zijkamertje. De vensterbogen op de eerste en tweede verdieping zijn even breed als de ramen en worden op de muurdammen opgevangen door korte schalken. Deze laatste, en de boogvullingen, zijn voorzien van ornament in renaissancestijl, vermoedelijk Dordt's werk.

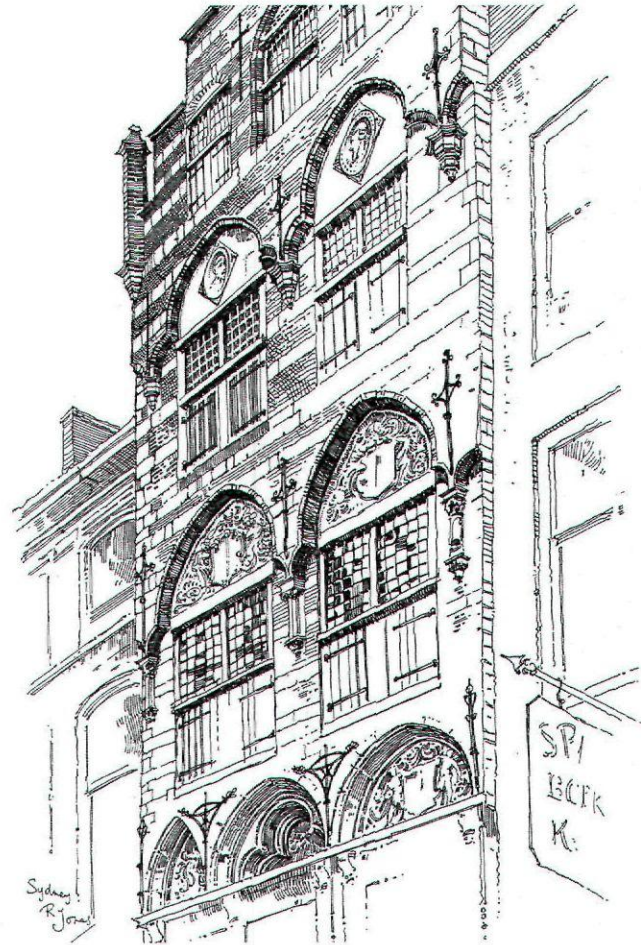

Afb. 6 Delft, Koornmarkt 64. Brouwershuis, 1544 (noot 6 44). Rechts overbouwde gang naar bedrijf. Vrije gevelcompositie, verschillende boogvormen. Driepasbogen met natuursteenscheggen. Top gewijzigd (oude ansichtkaart)

Vlakke gevels met blokken en banden van natuursteen

Naast gevels met boogvariaties kwamen bij de Delftse wederopbouw ook vlakke gevels voor, met natuursteenbanden en -blokjes. Breestraat 1 uit circa 1550 behoort daartoe (afb. 8a+b).³⁸ De lange rechterzijgevel rijst op uit de Oude Delft. De kelderverdieping bezit langs het water een plint van Namense steen, met enkele kleine vensters en een brede ingang. Daarboven zijn twee bakstenen verdiepingen met natuursteenbanden. Van de voorgevel van dit dubbele huis bleef alleen het benedendeel van de rechterzijde bewaard.

Het unieke, laat-gotische portaal dat behouden bleef verschilt van de vele gotische poortjes te Delft die de steenhandel leverde. In Middelburg waren mogelijk twee soortgelijke, thans verdwenen portalen.³⁹ In Delft zijn zowel de deur als het venster erboven omlijst met een reeks diamantkoppen. Dat zeldzame motief komt ook voor bij de Kerkboog te Nijmegen, die in 1601 door de Dordtse steenhandel werd geleverd en te Dordt bij de doorgang aan de stadszijde van de

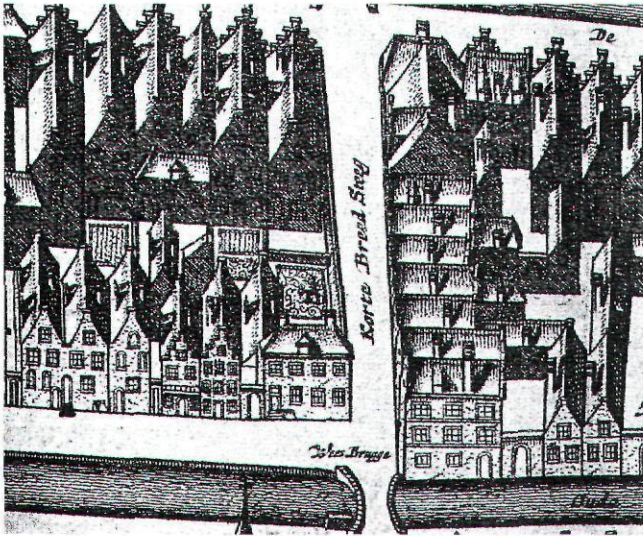

Afb. 7. Delft, Koornmarkt, 81 ±1545 (noot 35). Gevel woonhuis brouwerij 'De Hantboogh'. Smal huis, met veel sierwerk (±1545). Atelierstukken vermoedelijk Dordts (Jones 1913)

Groothoofdpoort (1618). Het wijst naar groeven ten zuiden van Brussel.⁴⁰

De boog van het Delftse deurportaal bevat een reliëf met wereldbol, kruis en twee engelen. Daaronder een band met 'opini van mensen regeren die werelt', de spreuk van de bouwheer Pieter Sasbout. De vensters op de begane grond, rechts van de ingang, zijn gedekt door flauwe spitsbogen, waarbinnen met stukjes natuursteen een indeling is gesuggereerd. De vernieuwde ramen op de verdieping staan nog op de oorspronkelijke plaats en ook hier niet recht boven de vensters beneden. Verder is de vlakke gevel voorzien van natuursteenbanden en -blokjes.

Oude Delft 169 uit 1567 (afb. 9) is een gaver voorbeeld van een dergelijke vlakke gevel.⁴¹ Het was hier niet mogelijk het er naast gelegen Gemeenlandshuis te overtreffen door gevelbogen. Aan de linkerzijde stond een gotisch poortje voor een overbouwde gang. Typisch Delfts is ook hier het verschil in venstervormen per verdieping. De begane grond heeft slechts twee heel grote vensters en forse muurvlakken. De eerste en

Afb. 8a. Delft, Breestraat 1, Huis Pieter Sasbout. Zijmuur aan de Oude Delft. Links Oude Delft 10 soortgelijk dubbelhuis met twee toppen en een deur in het midden (fragment Kaart Figuratief 1678)

tweede verdieping zijn onderling verschillend, maar bezitten elk drie vensters, waarvan het middelste smal is. De natuursteenbanden liggen ver uit elkaar en zijn gekoppeld aan het stramien van de kruiskozijsen.

Beestenmarkt 2 (afb. 10) is moeilijk dateerbaar en kan uit de tweede helft van de 16de eeuw zijn.⁴² Naast dit huis lag de Schaapsbrug, die over de thans gedempte Burgwal naar de Beestenmarkt voerde. De deur bij de hoek met de luifel met het opschrift: 'Vrij Wijn Brand' bewijst dat het toen een kroeg was. Prins kan geboeid zijn door de opvallende, nu verdwenen topgevels. Het rechterdeel van het huis klopt met de nog bestaande situatie en de bouwsporen. Het vermoedelijk vaag opgezette linkerdeel kan door Prins later zijn uitgewerkt.

De nog bestaande vlakke bakstenen voorgevel heeft beneden twee vensters en rechts een deur. De verdieping heeft twee iets bredere vensters en de geveltop slechts één. De verdiepingen zijn door natuurstenen lijsten onderling gescheiden en de vensters zijn gedekt door korfbogen met elk vijf blokjes. De forse in- en uitgezwente top aan de voorzijde, die Prins geboeid moet hebben, is later langs de daklijn afgeschuind. Ook de achtergevel verloor zijn contour met pinakels.

Toppen met pinakels en gegolfde contouren kwamen in en rondom Delft in de 16de eeuw wel vaker voor bij belangrijke gevels. De glorieuze toppen aan de zijkant van Oude Delft 167 en van het Raadhuis van Schiedam zijn daar voorbeelden van.⁴³ Op de kaart Figuratief van Delft uit 1678 zijn veel rijke toppen te zien.⁴⁴

Gevels met enkele klassieke elementen

Prins verruimde het beeld van de Delftse wederopbouw met twee gevels waarbij, binnen de traditionele opzet enkele moderne elementen voorkwamen. Een onbekend, breed hoekhuis (afb. 11) bezat eenzelfde vensterverdeling als het nu

Afb. 8b. Verminkte voorgevel. Hoge benedenverdieping. Portaal uit Belgische groeven. Indeling vensterbogen door natuursteenstukken. Vrije vensterplaatsing (oude ansichtkaart)

gepleisterde pand Koornmarkt 32. Huizen van drie vensters breedte met forse muurdammen, op de hoek van straat of steeg, zijn in Delft zeldzaam. Opvallend is de zitbank met stoepsteen zoals toen nog veel voorkwamen.⁴⁵ Ook de vervallen toestand van de top bewijst dat Prins zich aan de werkelijkheid hield. De onderpui lijkt minder waarschijnlijk. Mogelijk heeft hij op zijn schets de indeling daarvan schematisch aangeven en die later te fors uitgewerkt. Het kamerbrede kelderluik overtreft daarin alles. De aan de hand van de elementen van de verdieping geschatte gevelbreedte belooft ruim negen meter.⁴⁶ Wanneer de breedte wordt geraamd met behulp van redelijke maten van de vensters en deuren van de onderpui komt men echter op hoogstens zeven meter. De brouwershuizen op de Koornmarkt bezaten grote kelders. Een kleine, hoog geplaatste gevelsteen met een boom wijst op een naam. Deze gevel lijkt sterk op die van Koornmarkt 64 (afb. 6).⁴⁷ Bij Koornmarkt 32 is inplaats van een reeks gevelbogen op de verdieping een klassieke arcade aangebracht. Bij de top kon dat niet en daar hield men de traditionele gevelbogen aan. Een dergelijke vervanging van een enkel element uit een ver-

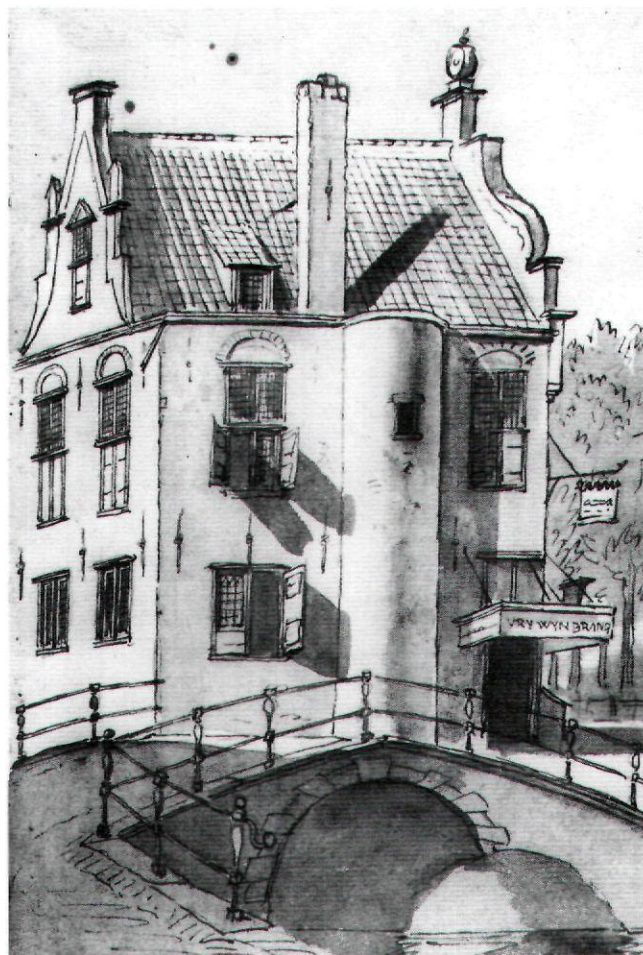
Afb. 9. Delft, Oude Delft 169, 1567. Belangrijk huis van eenvoudig geveltype met banden en blokjes. Verschillen in vensters per verdieping (oude ansichtkaart)

ouderend stijlgebied door een nieuw, modern onderdeel kwam in de 16de eeuw vaker voor.⁴⁸

Toen Prins dit huis tekende, waren de zijkanten van de top al afgeschuind. De gevelbogen boven de vensters met de kleine bogen daarnaast, waren nog intact. Bogenreeksen in de top kwamen te Delft ook voor bij het blok winkelhuizen bij de markt, de Camaretten (±1550) en het Rentmeestershuis in Delfshaven.⁴⁹

Een onbekend winkelhuis van Prins (afb. 12) staat bij de Delftse tekeningen in het begin van het schetsboek. Ook hier is de hoogte overdreven.⁵⁰ De onderpui is slechts gedeeltelijk getekend. Het iets lagere buurpand aan de rechterzijde is met enkele lijnen aangegeven. Hoewel gevels van drie vensters breed in Delft zeldzaam zijn, leverde een speurtocht naar dit huis niets op. De houten pui en het uithangbord maken duidelijk dat het een winkelhuis was. Het zal dan ook aan de Markt of in de straten daaromheen hebben gestaan. De stijlen van de ten dele getekende pui waren versierd met figuren.

De belangrijke bovengevel bezat geen gevelbogen, maar een drievoudige opstapeling van pilasters aan de zijkant. Dit door

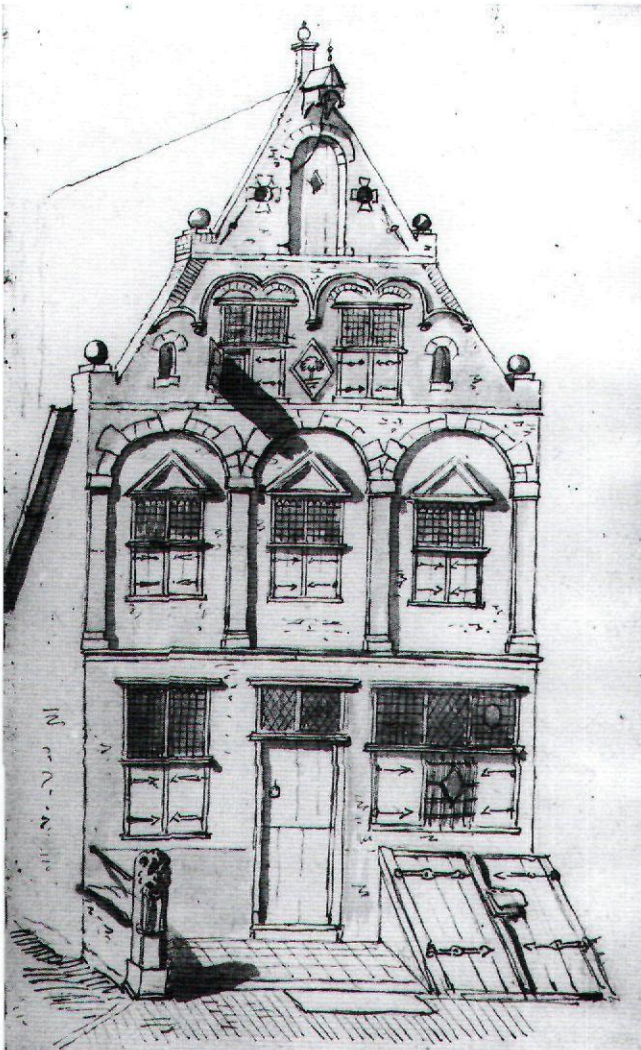

Afb. 10. Delft, Beestenmarkt 3 hoek Burgwal. Tweede helft 16de eeuw. Huis nog aanwezig, topgevels afgeschuind Schets J.H.Prins, ±1785 (RPK)

geheel West-Nederland spaarzaam voorkomende model was ontwikkeld uit trapgevels, met grote trappen. Aan de zijkant waren de trappen veelal voorzien van kolonnetten. Ook de bovenste volledige verdieping kreeg soms kolonnetten aan de zijkant, zoals vooral in Amsterdam en Noord-Holland.⁵¹ Bij dit gevelmodel maakten de kolonnetten geleidelijk plaats voor pilasterachtige elementen. De modernisering zette zich verder door met klassieke lijsten en klauwstukken. Een vroeg voorbeeld daarvan was de stadszijde van de Delftse Poort in Rotterdam uit 1545.⁵² Het fraaiste voorbeeld biedt Hoorn, uit 1546.⁵³ Variaties op dit model zijn bekend van gevels in Amsterdam, uit 1558, 1594 en 1598.⁵⁴

Stadsbranden en de verbreiding van booggevels

Met gevelbogen vielen gewone stadse gevels in de rij meer op. Er waren speciale metselaars voor nodig die vaak van elders moesten komen. Zelfs in een grote stad als Gouda is slechts één booggevel bekend.⁵⁵ Het herbouwde Delft van omstreeks 1560 daarentegen was een expositie van gevelmodellen en daarbij speelden de horizontale reeksen booggevels een grote

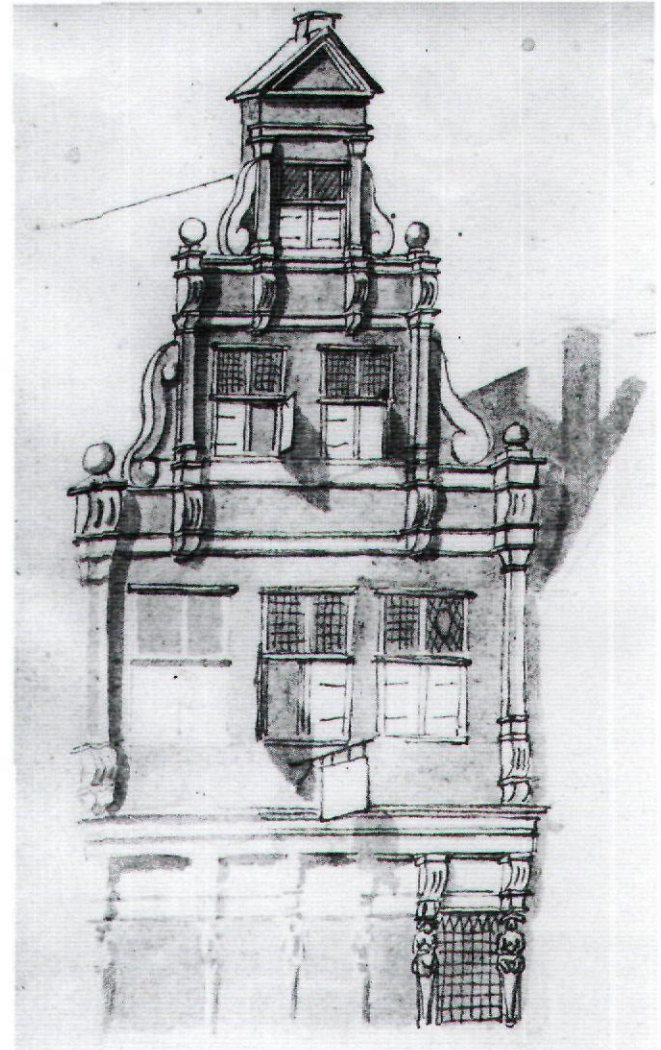

Afb. 11. Delft, mogelijk Koornmarkt 32, derde kwart 16de eeuw. Royaal hoekhuis van soortgelijke opzet als afb.6. Klassieke elementen op de verdieping. Verminkte top met gevelbogen. Schets J.H. Prins ±1785 (RPK)

rol. Daarbij was er een keuze tussen de ‘Dordtse’ en de ‘Delftse’ boogvorm. Die werd vaak bepaald door de gebruikelijke gevelstructuur. Bij gevels met weinig vensters en brede muurdammen, pasten de in de breedte uitgerekte Delftse gevelbogen beter dan de hoge en smallere Dordtse modellen.

Het is begrijpelijk dat de Delftse gevelvorm in de omgeving aansloeg. Rotterdam had, gestimuleerd door de stadsbrand van 1563 en de aanleg van het havenkwartier, minstens vijf voorbeelden van booggevels. Daarvan waren er twee drie vensters breed die aansloten bij Delftse voorbeelden.⁵⁶ Zelfs bij bescheiden huisjes aan de brede haven, het Haringvliet, kwamen gevelbogen voor (afb. 13a+b).⁵⁷

In het tot Delft behorende Delfshaven verrees, na een stadsbrand uit 1592 een booggevel.⁵⁸ Den Haag bezat slechts één brede booggevel, aan de Lange Vijverberg, uit het einde van de 16de eeuw.⁵⁹ Ook Den Briel sloot zich bij de aanleg van een nieuwe haven met een laat voorbeeld bij deze mode aan, zoals blijkt bij

Afb. 12. Delft, onbekend winkelhuis, tweede helft 16de eeuw. Onderpui onvoltooid. Klassieke elementen aan zijkant van gevel en in de top. Schets J.H. Prins ±1785 (RPK)

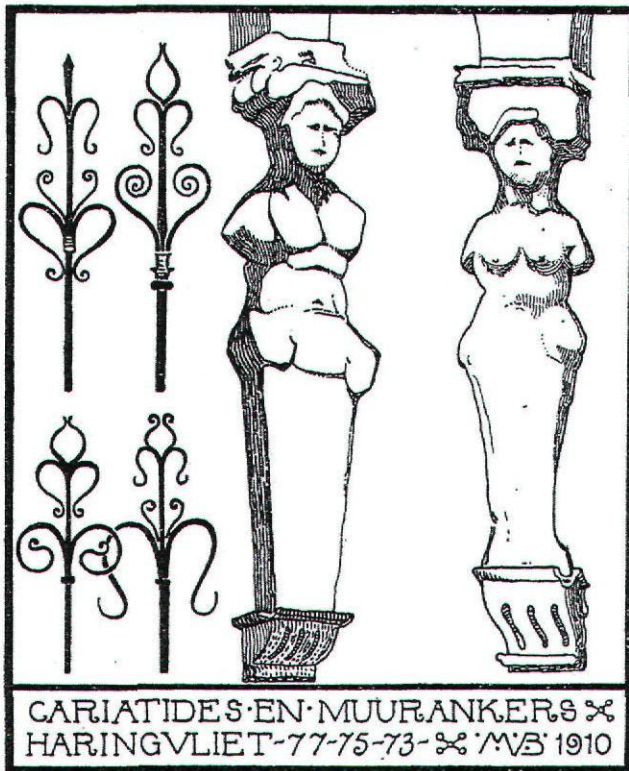
Maarland NZ 29/30 uit 1610.⁶⁰ Mogelijk was daarbij een Rotterdamse of Delftse aannemer betrokken. Doch eerder zal men aan een Dordtse metselaar moeten denken aangezien daar de booggevels langer voortleefden en de metselaars veel in de omgeving werkten.

Gorkum, de belangrijke vesting aan de oostgrens van Holland, die na 1574 geheel werd vernieuwd kreeg toen ook enkele booggevels. Daarvan had de één uitgesproken Delftse signatuur, de ander een meer Dordts karakter.⁶¹ De introductie van het Delftse model kan hier ook via Dordt hebben gelopen. Dat blijkt in Zeeland, een buitengebied van Dordrecht, waar Delftse invloed niet voorkwam. De gevel van Turfkade 11 te Goes werd in 1555, na een stadsbrand herbouwd in Delftse trant.⁶² Een gevel te Zierikzee was er een ander voorbeeld van.⁶³

Het Dordtse invloedsgebied bestond uit twee delen. Een westelijke met Zeeland en het zuidelijke deel van Holland, waar

Afb. 13a. Rotterdam Haringvliet 77,75,73 uit 1592. 'Delftse' gevelbogen (GAR)

Afb. 13b Idem Karyatieden (Wiersum 1915, 99)

Afb. 14. Dordrecht, Steenstraat 1. Eenvoudig huis met Dordtse bogen, 18de eeuw (foto RACM Zeist)

de Dordts-Delftse georiënteerde aannemers werkten en een oostelijk, langs Maas en Waal tot aan Grave en Nijmegen toe, waar de Dordtse-Brugse variant overheerste.⁶⁴ In dit oostelijke deel is de Dordtse invloed vager en moeilijker te isoleren dan in het westelijke.

Zo was tenslotte een willekeurig incident van grote omvang als de Delftse stadsbrand de aanleiding tot een herschikking van het mozaïek van booggevels.

Na 1600, met de grote bloei van de bouwnijverheid in de 17de eeuw, leefden booggevels alleen in enkele achterop geraakte gebieden verder. De belangrijkste daarvan was Dordrecht, waar de booggevel toen voor het eerst het gevelmodel werd voor de kleine middenstand. De invloed van dit afgeleefde model ging echter niet verder dan enkele bescheiden gevels in de kleine steden langs de grote rivieren. Het raakte daar voor het midden der 17de eeuw in onbruik terwijl het in Dordt nog tot diep in de 18de eeuw voortleefde (afb. 14).⁶⁵

Noten

De noten met HIN I-IV verwijzen naar *Huizen in Nederland*, een uitgave van de Vereniging Hendrick de Keyser (1993-2000).

- 1 C.L. Temminck Groll, 'Delft als stad van zestiende-eeuwse woonhuizen' in: *Delftse studiën*, Liber amicorum E.H. ter Kuile, Assen 1967, 105.
- 2 Hoe omvangrijker een brand des te hoger de temperatuur. Bij de grote stadsbranden uit de laatste oorlog, bleven slechts de bouwmuren gedeeltelijk over.
- 3 G. van Tussenbroek, *Onder de daken van Zaltbommel*, Utrecht 2003, 184. De volgende jaartallen werden gevonden: Oude Vischmarkt 4 1529d, Markt 3 1533d, Waterstraat 26 1540d.
- 4 Ibidem, 109, 112.
- 5 W.F. Weve, 'Woonhuizen', in: *De stad Delft. Cultuur en maatschappij tot 1572*, Delft 1979, 74-80 (afb. 129-162).
- 6 HIN III 66; HIN IV 81; noot 9 XXX.
- 7 J. Hilkhuijsen c.s.red., *Ach Lieve Tijd, 750 jaar Delftenaren*, Zwolle 1995-97, 27,227.
- 8 Temminck Groll 1967, 104.
- 9 Beschreven als: *Schetsboek van J.H. Prins, geboren te 's-Hage 1758, verdrongen bij Leijden 1805*, (RPA). Blad 158 is gesigineerd J.H. Prins Anno 1783/5; Enkele tekeningen zijn gepubliceerd in H. Brugmans en C.H. Peeters, *Oud-Nederlandsche steden in haar ontstaan, groei en ontwikkeling* 3 dln., ±1910, I 257; III 103,198,319,391 (raadhuis Amsterdam naar prent) 338. Sommige met verkeerde bijschriften; J.W. Niemeijer, *Hollandse aquarellen uit de 18de eeuw*, Zwolle 1990, 115; Hilkhuijsen 1995-97, 35,138.
- 10 A. Duclos, *Bruges, Histoire et Souvenirs*, 1910, 454.
- 11 HIN I, 63.
- 12 C.L. Temminck Groll, *Middeleeuwse stenen huizen te Utrecht*, 's-Gravenhage 1963, 100. HIN IV 68(afb.112), HIN III 58(afb.92).
- 13 HIN II 30(afb.36), 34(afb.44); HIN III 52(afb.80), 58(afb.92-94); 271.
- 14 Temminck Groll 1967, 66.
- 15 Dergelijke middeleeuwse elementen werden in de 16de eeuw nog veel toegepast. Dordrecht, Huis Scharlaken, HIN III, 51(afb.78); Kasteel Amerongen, HIN IV, 95(afb.168); Haarlem, Spaarnwouderpoort, HIN I, 29(afb.59); Hoorn, Koepoort; Heusden, Raadhuis 1588.

- 16 Hilkhuijsen 1995-'97, 30.
- 17 Ibidem, 31 en 27, 227.
- 18 Weve 1979, (afb.138).
- 19 HIN III, 333.
- 20 Natuursteen kan een brand niet doorstaan en reparaties zijn hier niet weg te wreken. De copie van het vogelvluchtschilderij van na de brand geeft Oude Delft 167 op dezelfde wijze weer als andere belangrijke, verbrande gebouwen. Gespaarde huizen, zoals aan het Noordeinde, werden anders aangegeven. (B. van 't Hoff, *De oude plattegronden van de stad Delft*, Rotterdam 1963, 11). Oude Delft 167 zal na de brand een nieuwe gevel hebben gekregen. Een jaarringen onderzoek is hier wenselijk.
- 21 H. Janse, 'Het bouwbedrijf en de steenhandel ten tijde van de Keldermans-familie', in: J.H. van Mosselveld (red.), *Keldermans. Een architectonisch netwerk in de Nederlanden*, 's-Gravenhage 1987, 180.
- 22 H. Janse en D.J. de Vries, *Werk en merk van de steenhouwer*, Zwolle 1991, 66-69; C.G.M. van Wylick-Westermann, 'Het bouwmeesters-geslacht Keldermans', in: Van Mosselveld 1987, 23.
- 23 M. Kossmann, 'Het woonhuis van Jan de Huyter te Delft', *Bulletin KNOB* 1960, 81. Dit onderzoek naar de betekenis van de geveldecoraties leverde geen aanwijzingen voor datering op.
- 24 Gent: Raadhuis 1519-1534; Mechelen: Lakenhal(1529). O.L.Vrouwe kerk over de Dijle (Portaal Noorderdwarbeuk), Gildehuis Visser; Middelburg: Raadhuis.
- 25 HIN III, 56 (afb.87).
- 26 HIN III, 338.
- 27 Natuursteenbanden die gevelbogen doorkruisten kwamen ook voor bij de groep van vier winkels bij de zuidwesthoek van de markt, de Camaretten. De zijgevel daarvan komt voor op een tekening van Isaac Ouwater van de Vismarkt (28,2 x 40,7). Coll. Clifford Duits Londen. Foto Gebr. Douwes.
- 28 J. Sillevius, *Door Holland met de trekschuit, een tocht langs Hollandse steden en dorpen met de 18de eeuwse kunstenaarsfamilie La Fargue*, Alphen aan den Rijn 1976, afb. 15. Een schilderij naar deze tekening bevindt zich in het Museum Prinsenhof.
- 29 Niemeijer 1990, 116. Bij de tekeningen van de uitbouw aan het koor van de Delftse Nieuwe Kerk gaf Prins de bakstenen zijkanten ook op deze wijze weer.
- 30 HIN III, 47(afb.70), 50(afb.76), 58(afb.94), 62(afb.106).
- 31 HIN III, 54. Het daar vermelde huisnummer 19 is onjuist. zie: Temminck Groll 1967, 76.
- 32 Hilkhuijsen 1995-'97, 452.
- 33 Temminck Groll 1967, 74.
- 34 L. Devliegheer, *De Huizen te Brugge, Kunstpatrimonium van West-Vlaanderen*, Dl 2, Tielt 1968, fig.6 maaswerk no. 68 (1621). Dit maaswerk kwam ook voor te Rotterdam ±1600, (HIN III 81afb.143) en te Dordrecht.
- 35 Temminck Groll 1967, 75.
- 36 HIN III, 58(afb.94).
- 37 Temminck Groll 1967, 87; S.R. Jones, *Old Houses in Holland*, London 1913, 46.
- 38 Cath.M.A.Gips, 'Korte geschiedenis der stad Delft' in: *Bulletin NOB* 1918, 179. Temminck Groll 1967, n.1 80.
- 39 HIN III, 56(afb.87 en 89).
- 40 K. de Jonge, 'Architekturpraxis in den Niederlanden in der frühen Neuzeit...', in: *Der italienische Architect Alessandro Pasqualini (1493-1559) und die Renaissance am Niederrhein* (Jülicher Pasqualini-Symposium 1993). Met afbeelding van een portaal van de ruïne van het kasteel Boussu in Henegouwen.
- K. de Jonge, c.s., 'Le chateau de Boussu', in: *Etudes et Documents, série Monuments et Sites*, 8, Namur 1998, 89 (±1545).
- 41 Temminck Groll 1967, 77.
- 42 D.H.G. Bolten en R. Meischke, *Twintig jaar restaureren in Delft*, Delft 1965, 105. Hilkhuijsen 1995-'97, 39.
- 43 HIN III, 52(afb.80-83).
- 44 W.F. Weve (red.), *De Kaart Figuratief van Delft*, Delft 1997.
- 45 Hin IV, 34(afb.47,48); 247.
- 46 Drie ramen met voor elk de gebruikelijke 5 voet; twee muurdammen van vier voet en twee, aan de zijkanten, van 3 voet geeft tesamen ±30 voet. Dit komt overeen met de perceelsbreedte van Koornmarkt 32 van 9,5 meter. Temminck Groll 1967, 66(afb.2).
- 47 Temminck Groll 1967, 85. Dit huis was ruim 8,5 m. breed. Op de kaart van 1675 is het herkenbaar aan de 'galg' bij de gracht. Het bedrijf was bereikbaar door een gang aan de rechterzijde. Op oude foto's staat daar op het raam boven de deur: kuiperij.
- 48 HIN II, 29(afb.35, Amsterdam Paalhuis); HIN IV, 91(afb.161, Gevel Markt Culemborg uit 1549).
- 49 HIN III, 53(afb.82,83).
- 50 De afstand tussen de bovenkant van vensters en de onderkant van de vensters op de verdieping erboven bedraagt gemeenlijk circa vier voet. Hier is dit, vergeleken met de mat van de kruiskozijsen, zeker *zeven voet*.
- 51 HIN I, 32(afb.44,45); HIN II, 36(afb.47); IV 84(149).
- 52 HIN I, 48(afb.76); 56(afb.97); HIN II, 38(afb.51); HIN III, 61(afb. 103).
- 53 HIN I, 208,216.
- 54 HIN II, 23(afb.24); 39(afb.52); 41(afb.55,56); 52(afb.76).
- 55 In het algemeen lijkt men rijk bewerkte oude gevels in de 18de en 19de eeuw enigszins te hebben ontzien. Zij lagen op in het zicht springende plaats, die veel getekend werden. Op tekeningen van na 1700 komen er niet veel meer voor dan in 1850. En die zijn wel voor een groot deel vastgelegd.
- 56 HIN III, 59 (afb.97), Kipstraat NZ.; Een gevel aan de Oude Haven sluit heel nauw aan bij de Delftse voorbeelden (A.G.H. Bachrach, *Turner en Rotterdam*, 1973, 76; Daarnaast zijn er enkele tweeraamshuizen: R.A.D. Renting, *Rotterdam in de Zeventiende en Achttiende eeuw*, Delft 1968, 17 Melkmarkt.
- 57 E. Wiersum, *Oude Huizen van Rotterdam*, Rotterdam 1915, 97, 99, 102. Voor soortgelijk beeldhouwwerk te Dordt zie Jones 1913, 50.
- 58 HIN III, 59(afb.98).
- 59 HIN III, 185.
- 60 HIN III, 386.
- 61 G.C. Labouchère, 'Aanteekeningen over monumenten te Gorinchem, Woudrichem, Loevestein en Zalt Bommel', *Bulletin KNOB* 1931, 75, 77; HIN III, 59(afb.96).
- 62 HIN III, 209.
- 63 Zierikzee, Oude Haven 53. J.J. Westendorp Boerma en C.A. van Swigchem, *Zierikzee vroeger en nu*, Amsterdam 1972, afb. 25.
- 64 HIN IV, 76(afb.131); Nijmegen Hezelstraat; HIN IV, 85(afb.151); Nijmegen, Latijnse School (1544); HIN IV, 120(afb.218b); Grave Brugstraat.
- 65 HIN III, 133, 243-245.